

Микола Старовійт

У ЛИСТОПАДОВОМУ РЕЙДІ

(СПОГЛАДИ УЧАСНИКА)

1968

MYKOLA STAROWIYT

the NOVEMBER RAID

Офсетна репродукція з газет
"КАНАДІЙСЬКИЙ ФАРМЕР" /"ВІЛЬНИЙ СВІТ"
Лютий – Червень 1967

**Микола Старовійт,
майор 4-го Київського кінного полку Армії УНР**

У ЛИСТОПАДОВОМУ РЕЙДІ

(СПОГАДИ УЧАСНИКА)

1968

Микола Старовійт

ДЕЩО ПРО АВТОРА

Народжений 11-го грудня 1898 року у Бахмачі на Чернігівщині, Микола Старовійт пройшов підстаршинський вишкіл однорічником у запасовій частині 9-го Уланського Бугського полку в Балаклії на Харківщині і був відкомандирований до 5-ої Школи прапорщиків у Києві.

Після першого більшевицького повстання у Київському Арсеналі всі російські військові школи були евакуйовані з Києва до м. Ейська на Кубані. На заклик Центральної Ради юнахи-українці залишились, і з них були зформовані дві українські школи прапорщиків. Другу із них 22-го грудня 1917 року року й закінчив автор цих спогадів.

Для підвищення кваліфікації молодших старшин у Києві була також інструкторська школа старшин. Після її закінчення автор був приділений до 37-го Стародубського полку Гетьманського війська, що саме почало формуватись. Але скоро звільнився з нього і вступив до 1-го Чорноморського, що ним командував полк. Царенко. У складі цього полку брав участь у повстанні проти Гетьмана і перебув усю кампанію 1919 року.

Під час весняного наступу з Галичини на початку 1919 р. цей полк був переіменований на 8-ий Чорноморський і приділений до 3-ої дивізії, у складі якої полк брав участь у славних боях під Вапняркою. За ті бої дивізія отримала називу Залізної. У боях під Вапняркою був смертельно ранений полк. Царенко, якого заступив тоді полковник (тепер генерал) М. Крат. Микола Старовійт був командиром 4-ої сотні 8-го Чорноморського Полку Залізної дивізії.

Під час Зимового Походу, після нещасливого бою під Животовим дивізія була зредукована до одного полку, що дістав називу 3-го Чигиринського кінного полку.

Після Різдва 1919 року автор спогадів тяжко захворів на тиф і залишився на лікування в одному з херсонських сіл, а після видужання приєднався до 4-го Київського кінного полку, що якраз проходив тим селом. У складі того полку він перебув до кінця Зимового Походу і всю наступну кампанію 1920 року, як також брав участь у Листопадовому Рейді, знаному під назвою Другого Зимового Походу, про що й мова в цих спогадах.

За участь у Визвольних Змаганнях М. Старовійт нагороджений Орденом Залізного Хреста, Хрестом Симона Петлюри, Воспівним Хрестом і Хрестом Залізного Стрільця.

Останнє становище, що його займав М. Старовійт у війську, було — командир 3-го куреня Першої Української противанцерної бригади, якою командував пок. полковник (пізніше генерал) П. Дяченко. Бригада входила до складу Української Національної Армії під командою ген. П. Щандрука. До складу цієї Армії входила також 1-ша У. Д. "Галичина".

У славному бою під Баутценом на початку травня 1945 р. бригада розбила 9-ту польську червонодивізію і захопила понад 600 полонених, гарматну батарею та іншу здобич.

Тепер М. Старовійт живе в Лос Анджелесі, Каліфорнія, жваво цікавиться громадсько-політичним життям української еміграції та бере активну участь у церковній діяльності парафії Св. Андрія Первозваного Української Православної Церкви в США.

(Іван Овечко)

П. П. Ш. — ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНЧИЙ ШТАБ

У листопаді 1920 року Українська Армія під тиском кількаразово переважаючих сил московської Червоної Армії перейшла Збруч і склала зброю. 4-й Київський кінний полк був скерований на тимчасовий постій до села Малашівці, недалеко від Збура.

Козаки цього полку, затримуючи при собі на деякий час коней, були оптимістично настроєні. Було загальне переконання, що на весні ми все ж знову будемо на Вкраїні. Ходили чутки, що 4-ту Київську дивізію має перебрати польська армія та вжити її як прикордонну охорону. Факт, що коней у нас не відбрали, підсиловав ці чутки. Можливо, що вже тоді плянувалася акція, яка пізніше вилилась у формі Листопадового Рейду. У всякому разі, штаб дивізії повідомив наш полк, що якби справи обернулись у некорисний для нас бік, то він негайно дасть наказ продавати коней. Після війни в Галичині дуже бракувало коней, тому селяни й польські поміщики просили нас продавати коней. Але більшість козаків це не хотіла цього робити, вірючи, що нам ще самим прийдеться ними їздити.

Аж раптом надійшов наказ: продавати коней!

Це було перед самими Різдвяними Святами. Виглядало, що наші справи були кепські.

Почався продаж. Село виглядало як кінський ярмарок. Тому, що вояки не визнавалися в місцевих цінах, продавали майже за безцінь. Кущі опушкували наших козаків немилосердно. Але все ж таки товариство раптом стало грошовитим.

Надійшло Різдво. Справляли його бучно. Та й не диво — на це грошей було досить. Але не надовго: відчувши легкий заробіток, місцеві спекулянти почали привозити з найближчого містечка горілку, яку продавали нашим хлопцям у тричі дорожче. Гроші від продажу коней частково пішли до полкової скарбниці, а решту козаки затримали при собі і майже цілком витратили їх на Різдвяні свята. Не обійшлося під час свят і без цікавих випадків. Були й комічні, але були й поважні.

Один із наших “пацанів” (так звали молодих підростків, що виконували допоміжні роботи при штабі) зробив якусь шкоду гостеприимству, де він був на кватирі (може, шукав, де господиня ховала різдвяні пироги), господар поскаржився полковникові. А полковник був гарячий, закликав винного і, недовго думаючи, витягнув пістолю. На щастя, пістоля була малого калібру. Кулька вдарила козачкові в підборіддя. Хлопчина зімлів і впав непритомний. Жінки забрали хлопця та прибрали його до похорону, поклавши на лаві. Зійшлися голосільниці та почали бідькатися нещасливою долею молодого хлопця... Враз — хлопчина підводиться... Баби в крик і — з хати. Козачок встав, виплюнув кульку разом з вибитим зубом і пішов додому...

Хорунжий Баланівський, бажаючи привітати командира в належнім для кіннотчиків стилі, в'їхав до нього в хату верхи на коні, склавши різдвяні гратулляції...

З приводу цих випадків було багато сміху й жартів. Ale були й поважніші випадки.

Командир Першої сотні Петро Стахів (було їх в нашому полку аж троє братів Стакових) під час доброї випивки посперечався з молодшим старшиною своєї сотні Громаківським і поважно образив його честь. Хорунжий Громаківський негайно викликав сотника Стакова на двобій пістолями. Треба сказати, що декому вдалося затримати і малу вогнепальну зброю. Двобій справді відбувся, в наслідок якого п. Громаківський був легко поранений в ногу. Ale, тому, що двобої були заборонені, П. Стаків був покараний полковником і поставленний під домашній арешт. Командування Першою сотнею було передано хорунжому — авторові цих спогадів.

Кілька днів пізніше сот. Стаків з кількома старшинами та козаками пішов за Збруч з метою приєднатися до повстанців. Один із групи по кількох днях повернувся назад до полку й оповідав, що групі справді вдалося перейти Збруч, але в дальшому марші група несподівано наткнулася вночі на більший відділ большевицької кінноти. Маючи при собі тільки шаблі та кілька пістолів, група, уникнувши бою, розбіглася. Дальша їх доля невідома. Пізніше були чутки, що декого з них бачили на праці в Люблінських лісах у Польщі.

Скоро після Різдва 4-ту дивізію було погружено до потягів і відвезено до табору в Вадовицях. Частини Армії УНР були розташовані по різних таборах Польщі. Здебільшого в бараках, побудованих ще німцями для полонених росіян.

Життя в таборах було досить погане. У невеличкому місті Вадовіце я був недовго, але умовини життя в тому таборі пам'ятаю дуже добре. На двоповерхових нарах, зроблених із самих дощок, не було навіть чим укритися: приходилося одною полою плаща вкриватися, а другу під себе стелити. Годували якоюсь баландою та сахариною. Від цього останнього нирки працювати досить нерегулярно, так що ті, що спали на нижніх нарах, часто прокидались "скроплені" тими, що спали нагорі. Щоб рятуватися від голоду, різали коней, що їх було приділено для обслуги кухні.

На щастя, нас скоро перевезли до містечка Александров - Куявський, де було трохи краще, бодай кожний мав "коца", щоб укритися. У тому таборі я й уперше почув про існування так званого П.П.Ш. — Партизансько-Повстанчого Штабу на чолі з ген. Тютюнником.

На весні 1921 року у таборі почали ширитись чутки про пляноване загальне повстання в Україні та підготовку до цього. Чутки набрали реальної форми, коли в травні завітав до табору ген. Ю. Тютюнник і на таємній нараді вищих старшин засвідчив, що незабаром ми знов будемо на рідній землі, і на цей раз звільнимо її від ворогів. Підготовчою працею керував законспірований Партизансько-Повстанчий Штаб — ППШ.

А тим часом наші козаки розгорнули культурно-освітню працю в таборі. Викладалась історія України, відбувалася військова муштра, практичні вправи в полі, спів і т. д.

Десь на початку чи в середині літа 1921 року один старшина запропонував мені поїхати з ним до Львова. Поїздка мала відбутися непомітно для інших, таємно, бо про існування ППШ не мусіли всі знати, щоб не наразити на небезпеку працю того штабу. Незабаром ми були в Львові.

Партизансько-Повстанчий Штаб у Львові був в одному з кількох двоповерхових будинків поблизу Копця Костюшки. Офіційно це був один з підвід-

ділів 2-го Розвідчого відділу польської армії. Спільною їdal'neou користувались і польські й українські старшини. З цих останніх пригадую п. полк. Добротворського, п. полк. Блаща ~~М~~евича (тепер на еміграції), сот. Очеретька й Опаренка (не пригадую точно, чи обоє були, чи один із них), підстарш. Андрія Ткаченка (тепер, здається, в Англії). Був, пам'ятаю, ще й один "пацан" - підросток.

З приміщеннями було погано, тому я спав на папері, що колись був призначений для вироблення грошей, отже спав майже "на гроших". Звідки цей папір прийшов і для чого — не знаю. У той час я вів цікавий щоденник, якого, на жаль, не вдалося зберегти.

Ген Тютюнник займав приміщення на другому поверсі. З ним була його дружина з малою донькою, що народилася, здається, під час Першого Зимового Походу. Вона, дружина, — це я добре пам'ятаю — мала одного дня неприємну пригоду: піднімаючись увечері по сходах будинку, впала і пошкодила собі ногу, але, здається, без поважних наслідків на майбутнє. Згадую про цей випадок лише для підкреслення факту, що дружина генерала була з ним, про що історики мусять знати. Де вона перебувала, коли генерал був у поході — про це не знаю.

Добре пригадую й самого генерала: ясні гострі очі з виразом сили, енергії й волі під майже завжди насупленими бровами. Генерал був середнього росту, блондин.

Завданням ППШ було утримувати зв'язок з Україною, підготовка загального повстання на окупованій Україні через організацію повстанчих відділів на зайнятій більшевиками території. Для цієї цілі над Збручем було кілька зв'язкових пунктів. Відомості з України приходили до тих пунктів, а звідти надсилалися до головного пункту у Копичинцях (коло Гусятина). Там їх уважно перевіряли, і зв'язкові з дуже важливими відомостями відправлялися до Львова, тобто до ППШ.

Зв'язковим між Копичинцями і Львовом від поляків був пор. Шолін, а прізвище українського начальника головного зв'язкового пункту в Копичинцях, на жаль, не пригадую.

Генерал - хорунжий
ЮРКО ТЮТЮННИК

Ядром Повстанчої Армії мали стати частини революційної Української Армії, головною 4-ї Київської дивізії, що перебували в таборах і в сліщний час мали бути відтранспортувані до кордону, щоб звідти вирушити в похід на Вкраїну.

Не забарілися й перші вістки з України. Більшість з них були потішальні. В Україні справді діяли численні сильні повстанчі організації під загальним керівництвом Центрального Повстанчого Комітету, готові розгорнутись у велику військову силу. Але до них, як і до ППШ, почали проникати ворожі агенти. Пам'ятаю, як був склонений агент большевицької розвідки, здається, Нестеренко, який проник до самого ППШ і, намагаючись влізти в ряди добровольців майбутнього рейду, мав при собі "щоденник", списаний у відповідній формі українського "патріотизму", що мало б служити доказом його "льояльності" до українців.

Але ворог був розшифрований, і той його "щоденник" став до деякої міри якраз доказом його підлости. Шпигун був відправлений до Копичинців, а звідти до зв'язкового пункту нац Збручем, де й був знищений братами Д. Розправ з ворожими агентами не робили в Львові, щоб не накликати зайвої неприємності з боку цивільної польської влади.

Почали надходити вісті з України про арешти повстанців на рідних землях. Організації просить про якнайскорший початок повстання, бо неможливо тримати таємницю довго. Загально говорилося про 1-го вересня як день початку повстання. Підготовка тримас задовго.

Варто підкреслити, що польська військова влада старалася допомогти українському ППШ, навіть всупереч польській цивільній адміністрації, яка стала рішучо вороже до всякої помочі українцям в підготовці до воєнних дій на окупованій большевиками території. Тому польська військова влада і український штаб мусіли багато дечого робити скрито від польської цивільної влади.

До головного зв'язкового пункту в Копичинцях було скоро відправлено й мене як старшину для особливих доручень. Це було десь в кінці літа 1921 року.

У КОПИЧИНЦЯХ

Моїм завданням у Копичинцях було дбати про розташування майбутніх учасників запланованого походу, які мали ось-ось прибувати з різних таборів. Ми мали окремий, без будь-яких сусідів, будинок, і на ~~М~~^У великий пригоді був польський представник військової влади поручник Шолін. Відомостями, що приходили до нас із-за Збруча, користувалася, очевидно, також польська військова розвідка.

Понад Збручем було кілька перехідних пунктів для зв'язків з опанованою большевиками Україною. На одному з пунктів зв'язковими були брати Дуткевичі, в яких я часто бував. Копичинський пункт мав у своєму розпорядженні кілька рушниць, одно-го верхового коня та віз для господарських потреб і зв'язків з іншими пунктами.

Виконуючи своє завдання щодо влаштування майбутніх учасників походу, ми звернулися до місцевого українського декана з закликом допомогти нам. Декан негайно понаписував листи до священиків і вчителів у селах з проханням дати притулок для людей, що будуть прибувати, тобто дати хліб і дах над головою аж до часу, коли вони, мовляв, повернуться додому.

Було гарне "бабине літо". Я з листами розірждав по селах і, треба сказати, зустрічав виразно піциру прихильність священиків, учителів і місцевих селян. Усі вони догадувалися, про що йдеся, але намагалися тримати все в тасмінці. Між іншим, один із священиків, з яким я мав тоді до діла на селі (здастесь, о. Малиновський) виявився рідним дядьком хорунж. Леоніда Перфецького, моого приятеля, що був командиром кінної розвідки 8-го Чорноморського полку, в якім і я був деякий час. Із самим Леонідом мені зустрінутись тоді не довелось, бо він, здається, саме тоді перебував у Krakovі, де мав ступіювати малярство в місцевій академії мистецтв. Тепер Леонід Перфецький — відомий артист-маляр (баталіст), перебуває в Канаді. Він знаний на еміграції¹ своїми прекрасними образами-картинами на теми наших визвольних змагань і, між іншим, також Листопадового Рейду.

Зустрічаючи скрізь тепле відношення, я осмілився запитати одного поміщика про можливість наявність перехову зброй. Це на той випадок, коли б зброя прийшла перед виступом у похід.

— Аякже! — доброзичливо обізвався невисокого росту старенький дідусь. — Я знаю, як це робиться, — додав він, — під стіжок, прошу пана, під стіжок!...

І згадав старий вояк, як він брав участь у польському повстанні проти Росії ще в 1863 році ...

Таке добре відношення місцевого населення по цей бік Збруча до наших вояків так підняло настрій у нас, що ми вирішили ще перед початком походу "пощупати" ворога за Збручем, пізнати дух населення там і виявити, як будуть реагувати на наш рейд вороги і приятелі в українському селі під большевиками.

За ціль узято містечко Чемерівці, що було якісно вісім кілометрів від Збруча. Душою рейду був сот. Дуткевич.

Найперше були викликані зв'язкові, яких ми мали наsovєтській стороні, на цей бік Збруча. Вони прийшли зі збросю. Було нас усього щось із 20 - 25 осіб. Зв'язкові поінформували нас про сили большевицької залоги в містечку, що складалася здебільшого з большевицької міліції та деяких үрядовців. Викликані зв'язкові були добрим підсиленням нашого загону.

Була осінь. Вода в річці була дуже холодна, але переходити річку треба було вбрід — іншого виходу не було. А коли без зайвого шуму й шелесту козаки дісталися до іншого берега, тісі ж почі зупинилися в невеличкому ліску за півтора-два кілометри від Чемерівців. Напад на містечко тісі почі був неможливий, бо зв'язкові, що прибули звідти до нашої засідки в ліску, повідомили, що "в Чемерівцях щось не все в порядку". Побоюючись комплікацій, ми вирішили відкласти наступ до наступної ночі.

Наказ був: не спати, пильно стежити за тереном, бути напоготові. Залягли вколо за кущами і невеличкими деревами, щоб бачити підступи з усіх сторін. Чекаємо.

Другого дня на світанку я пішов оглянути наші позиції. В очах козаків я побачив якийсь неспокій.

І враз звідкись узялась думка, якої не було під час переходу на окуповану ворогом територію: а що як між зв'язковими із містечка був хоч один зрадник? Може, большевики вже оточують лісок?...

Але день пройшов спокійно, а десь по полудні в ліску з'явилися двоє підлітків літ по 16-ть, хлопець і дівчина. Вони принесли козакам їжу. Дух у всіх піднявся. Було приемно відчувати віру в своїх людей. Видно було, що в цій операції не було серед українських патріотів ні одного зрадника. А зрадити нас тієї ночі було так легко, як легко було й розторощити весь наш невеличкий загін.

— У Чемерівцях тихо, — сказали підлітки.

— У Чемерівцях все в порядку! — донесли зв'язкові, що прийшли знову з села, як тільки стемніло.

Загін було поділено на кілька груп, і кожна мала своє окреме завдання.

І і ось прийшов час виступу. Але — як? Зайти садками — небезпечно: хтось може заалармувати міліцію, іншароком побачивши нову людину, тоді все пропало — перестріляють, бож міліція, як нам було відомо, мала не тільки рушниці й гранати, а й кулемет, чого ми не мали.

І зроблено оригінальний плян наступу на містечко: маршом, колоною по вулиці до середини містечка, де розташовані урядові приміщення займанців. Хтось навіть пілдав жартома думку: може б і з піснею...

Люди ще не спали, як враз вулицею містечка рущив загін військовим маршом. Нікому й на думку не прийшло, що це — не советський загін, який іде на зміну іншого советського загону, а що це — група козаків майбутнього партизанського рейду.

Серед маршуючих козаків були й хлопці - зв'язкові з того ж самого села. Одна дівчина навіть пізнала одного з них, щось навіть гукнула по-дружньому до нього, не розуміючи, що діється. Були спантеличені й самі большевицькі верховоди, а кулеметчик, що вже був заліг за кулеметом на порозі приміщення міліції, не встиг дати ні одного пострілу зі свого "Максима". Близькавична операція тривала не довше, як півгодини. Знищено начальника ЧК — жида, начальника міліції й осіб з 15 - 18, що найбільше до-

шкуляли селянам. Звільнено в'язнів, кілька з них присдналося до нас. Не стративши ні одного козака, загін не допустив до жодного пострілу ворога. Один кулемет, 25 рушниць і багато гранат було відібрано у ворога. А це — найпотрібніше для майбутнього походу.

Після цього загін негайно повернувся до Копичинців. Розкошіовані зв'язкові з-за Збруча зосталися з нами, а інші повернулися до Чемерівців, щоб і надалі тримати з нами зв'язок.

А кілька днів пізніше зв'язкові знову приходили з Чемерівців до Копичинців і показували нам большевицькі газети, в яких повідомлялося про “величаві” похорони забитих “петлюрівськими бандитами” червоних “героїв”.

— Ми вас ще знайдемо і за Збручем! — писалось в тих газетах.

Колишній хорунжий,
останньо — сотник кін-
оти Армії УНР Леонід
ПЕРФЕЦЬКИЙ

“НОЖІ СВЯТЯТЬ”

Незабаром почали прибувати козаки.

12-го жовтня 1921 р. до Копичинців прибув увесь загін 4-ої Київської дивізії. Здебільшого це були козаки 4-го Кінного полку, але без коней, а гарматики без гармат... Було всього близько 450 чоловік. Командиром цього загону був п. полк. Палій-Сидорянський, його заступником — п. полк. Чорний.

Селяни, серед яких почали розташовуватися козаки, були дуже раді допоміжній робочій силі. Був бо якраз час, коли треба було звозити та молотити жнива. До сіл козаків розвозили зв'язкові, а деяким з новоприбулих давалися адреси, і вони самі знаходили відповідні місця. Найчастіше ходили вночі, щоб не звертати на себе великої уваги.

У Копичинцях від кожної групи залишився один зв'язковий. Пам'ятаю, що частина транспорту була помилково завезена аж до Іване-Пусте. На місцеву станцію прибув також товарний вагон, закритий, певно, зі збросю.

Давно минуло літо. Минала й осінь. Козаки починали потрохи бентежитися фактом ніби зволікання з виступом у похід. Усі вбачали у наступаючій зимі певні труднощі з походом, тому всі рвалися в похід якнайскорше.

Мені було доручено підшукати відповідне місце загального збору всіх учасників майбутнього походу. На південні від Гусятина, що на самому кордоні — Збручі, я знайшов невеликий, але густий ліс. Тє місце і було визначене за вихідний пункт до бойової акції.

Незабаром прийшла і зброя: якихось 250 рушниць, дуже мало набоїв і ні одного кулемета. Мали ми тільки один кулемет, що його ми здобули в Чемерівцях. Звідки прийшла зброя — не знаю, пам'ятаю лише, що вона була російського виробу.

За кілька днів перед нашим виступом до Копичинців прибув уже відомий у той час антибільшевицький партизан, отаман Хмара, а з ним іще чоловік 10-2 повстанців. Отаман був середнього росту, чорнявий, з чорною бородою. Його заступником був

Полковник Сергій Чорний
(*20. X. 1886 — †3. X. 1953)

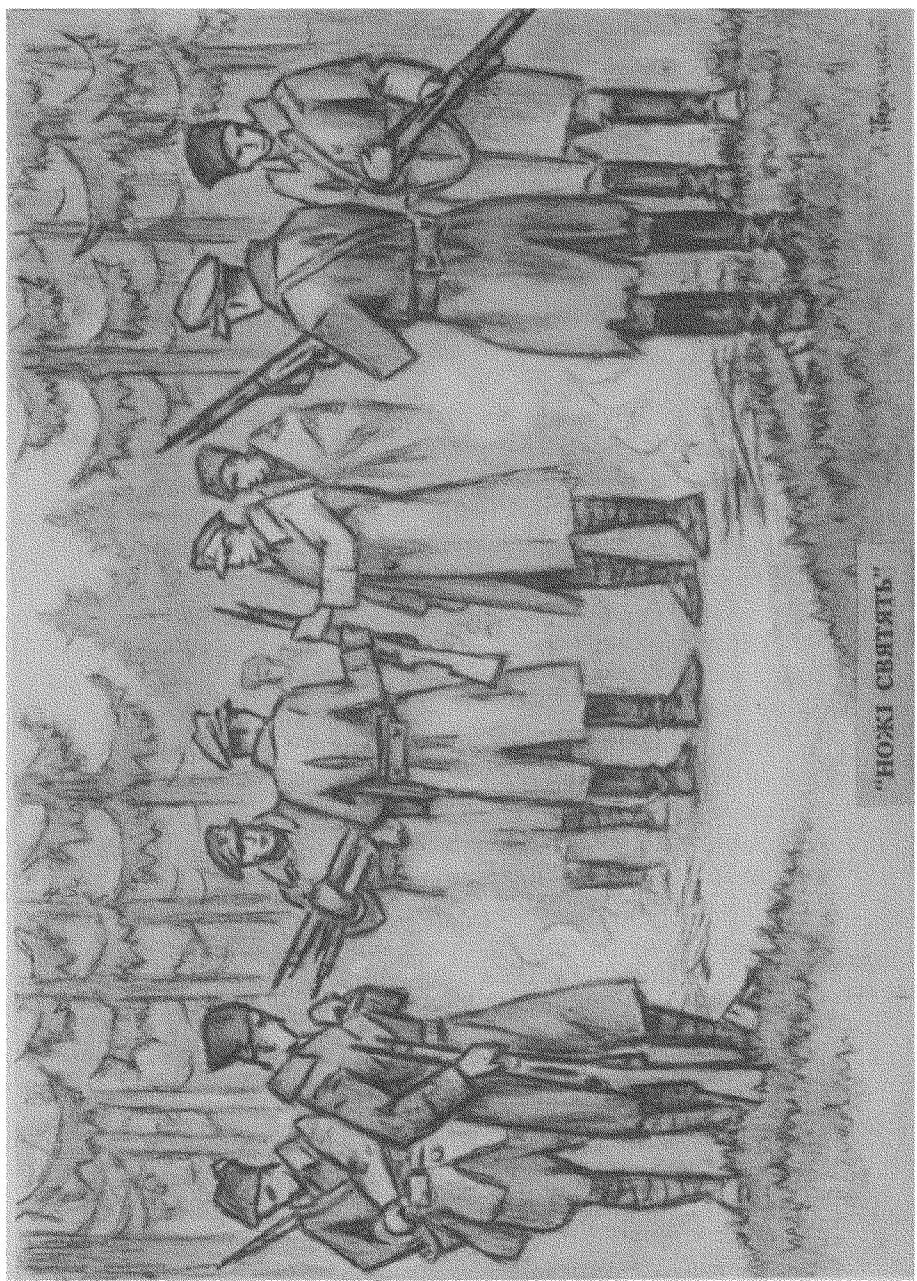
Гребенюк (чи Бребенник — точно не пригадую). Отаман зі своїми людьми довго не затримався, скоро відійшов, щоб, як я довідався пізніше, взяти участь у поході в групі ген. Тютюнника. Цей останній зі своїм штабом був тоді вже на Волині і мав іти північною стороною на Київ.

Згідно з загальним пляном походу, рух мав іти кількома загонами в різних напрямках, а цілість їх творила Українську Повстанську Армію. Перед виступом головних груп — ген. Тютюнника і нашої — пішли в Україну дві малі групи: генерала Неліговського і сотника Падалки. Вони мали спеціальні завдання по організації повстанців.

Поляки, безумовно, були зацікавлені довідатись, що мало діялось на Вкраїні, тому вони післи з нами своїх обсерваторів. З головною групою (Тютюнника) пішли майор Маєвський і пор. Ковалський, а з нашою — пор. Шолін, той самий, що керував справами в Копичинцях.

Північна або Волинська група на чолі з ген. Тютюнником мала кругло 1,000 осіб. З генералом було багато старшин і урядовців вищої ранги: ген Янченко, полк. Отмарштейн, полк. Сушко, полк. Шрамченко, полк. Вітко, п. полк. Ступницький, п. полк. Ремболович, п. полк. Добриворський, п. полк. Блащеневич і багато інших. Велика кількість старшин високої ранги при ген. Тютюнникові пояснюється, мабуть, тим, що плянувалось загальне повстання в Україні, до якого йшла підготовка раніше й якого дуже сподівались.

Середня або Подільська група, до якої й я належав, на чолі з п. полк. Палісм-Сидорянським мала на початку походу біля 450 старшин і козаків. Нач. штабу цієї групи був сот. Оксюк, командир куреня — сот. Пащенко, ком. кулеметчиків — Дещенко, ком. гарматчиків — Терещенко, як також Маслівець, Новиків, Меринів, Гребенюк, Зоренко і, здається, Сумароків, як також інші старшини. Ця група була групою окремого призначення. Її завданням було перейти кордон вночі з 25 на 26 жовтня 1921 р., пройти поміж розташуванням ворожих військ в районі Бар - Хмельник - Вінниця - Житомир, звернути на себе увагу ворожих сил, щоб тим самим уможливити головній групі (Волинській) перейти кордон 2-го

листопада. Пізніше обидві групи мали з'єднатися в районі Малин - Чоповичі (коло Коростеви) в днях 7 - 10 листопада. А далі об'єднані групи мали діяти під спільним командуванням ген. Тютюнника. Можливо, що на випадок, коли б не вдалося з'єднатися в одному передбаченому місці, були й інші місця для зустрічі.

По всьому видно було, що Тютюнник, принаймні на початку, мав глибоку віру в повний успіх усієї своєї акції, тому і підібрал фахівців з усіх галузей цивільного управління — разом було 120 осіб при головній групі, тобто в загоні Тютюнника. Але пізніше всі ці спеціалісти були великим тягарем у поході...

І ось 24-го жовтня 1921 року наказ: збиратися! Зв'язкові негайно подалися в села. Всі — до лісу! На перехрестях доріг були виставлені дорожковази перед лісом і навколо нього, щоб розкидані по селах козаки могли легко знайти місце збору.

Тим часом я привіз зброю, що була скована у згаданого раніше польського поміщика "під стіжком". Дух козаків піднесений. Один по одному і цілими групами сходяться люди. Вхід до лісу — вільний, але виходу — нема... Трсба було бути досить сбережними в останній час перед походом.

Варто підкреслити, що селяни, в яких перебували наші козаки, були свідомими українцями. Вони не тільки бажали майбутнім учасникам походу успіхів у боротьбі, а й наділили кожного з нас харчами на дорогу.

Запалили вогні - ватри в лісі. Почали роздавати зброю. Зброї було обмаль. Одяг козаків був теж дуже бідний — лахміття, а замість плащів часто були просто "коци" з діркою для голови. Були серед людей і зовсім босі. Але духом не падали. Усе те, чого брали, надіялись дістати від самого ворога під час перших же сутичок з ним.

Тієї ночі в лісі біля ватри я ніколи не забуду... При роздачі зброї хтось підмітив, висловивши думку словами поета: "Немов ножі святять". і так пішло: "Ножі святять!... Ножі святять!..." І було в тому щось величне, невідоме, небезпечне...

Там же я знову прийняв на себе обов'язки командира 1-ої сотні нашого загону. Командиром 2-ої сотні був Г. Маслівець, 3-твої — Мерінов, а 4-ої — мабуть, Новиків. Всі з нетерпінням чекали початку походу.

“ГЕЙ, БУРЛАКА МОЛОДЕНЬКИЙ!”

Початок походу було призначено на наступну ніч. Зачитано наказ: Подільській групі окремого призначення — перейти кордон вночі з 25 на 26 жовтня. Завдання: пройти поміж ворожими військами, розташованими в районі Бар - Хмельник - Вінниця - Житомир, звернути на себе увагу ворожих сил, щоб уможливити головній групі (Волинський) перейти кордон 2-го листопада, а пізніше з'єднатися з нею в районі Коростень - Малин - Радомишль у днях 7-10 листопада.

Від нашого загону було виділено дві невеликі групи: одна з них під командуванням сотника Дуткевича, поповнена місцевими повстанцями, мала оперувати в районі Кам'янця-Подільського, а друга — в районі Лянцкоруня. Ці групи перейшли кордон з 24 на 25 жовтня. А ми стояли перед проблемою: як перейти Збруч?

Можна було вбрід, як це ми зробили перед тим, “щупаючи” большевиків нашим невеличким загоном в Чемерівцях. Ale тепер нас було забагато, щоб непомітно перейти кордон. Та й вода в річні після дощу була ще холодніша і річка була глибша, ніж перед тим, і хто його знає, чи було б де висуشعтися козакам у перший день походу. Тому треба було знайти інший спосіб переправи через ріку біля Бондарівки.

Спосіб було знайдено цілком випадково. В лісі ми зустріли двох селян — один із сокирою, а другий із пилкою. Вони прийшли за своїм ділом, але з лісу їх не випущено, аж поки загін вирушить у похід. Вони охоче оповіли нам, що недалеко від того місця є млин над Збручем і загорожена колючим дротом гребля через ріку. Вони охоче позичили нам також свої інструменти. Наші інженерники пробували, маючи тільки одну пилку і сокиру, збудувати хоч якийсь місток. І дійсно, зробили “козла”, зв’язали їх лозою, але видно було зразу, що “козла” і самі не встоять у воді. Та й дощок не було, щоб зробити

кладку. Тому командир загону послав мене з 30 ко-заками розібрati колючі дроти та забезпечити не-рехід загону греблею біля млина.

Можна собі уявити, що то за праця була — роз-бирати густо переплетений колючий дріт голими ру-ками. Але гуркіт працюочого млина заглушував на-ші прокльони біля того дроту, і шлях на той бік Збруча незабаром був вільний.

Скоро весь загін був у першому селі за Збручем — у Бондарівці. Без бою і без жертв. Видно, що в селі не було великого ворожого загону, а лише при-кордонники, чоловік із 40. Частина з них була швид-ко обезброєна, а решта повтікали. При переправі ми захопили сімох.

Пам'ятаю, як, сидячи на призьбі під однією ха-тою, ми враз помітили якийсь рух під купою сушеної коноплі чи кукурудзи, а через кілька хвилин звідти виліз червоноармієць і став перед нами ні в сих, ні в тих. Виявилося, що й він був один із при-кордонників. На наш запит, чи він нас чув або бачив на греблі, він відповів, що так. Але тривоги не під-няв. Бо пощо? — відповів він питанням. — Вас було багато, та й узагалі, хто його знає, чия ще візьме...

Це був один із тих типічних у той час хахлів, для яких наймиліше було "моя хата скраю...".

Ще тієї ж ночі ми пройшли 3 - 4 кілометри до наступного села і там залишились до ранку. На ра-нок — нарада. Ще вночі, перед нарадою, частина з тих, що не дістали зброї, повернулися назад до Ко-личинців і участі в поході не брали. Найбільшою проблемою наради був брак зброї. Один сотник - гарматчик в імені багатьох висловився проти руху вперед без достатньої кількості зброї. Один за од-ним виступали учасники наради, маніфестуючи свою готовість боротися з ворогом, але... не голими ру-ками. А дослівно з голими руками було багато ко-заків у перші дні походу.

Тоді командир, п. полк. Палій-Сидорянський дав наказ: хто вважає, що він не може йти далі, бо не має зброї, — може повернутися назад, а решта — вперед, на Схід!

17 чи 18 осіб справді повернулися, а ті, що зо-сталися, були переконані, що в недалеких сутичках

із ворогом вони придбають собі зброю і нею ж битимуть зйманця. У загоні залишилося 44 старшин і 330 козаків.

У селі Ольхівці ми зіткнулися з ворожою частиною з 60 осіб учбової команди, розбили її, і за один день здобули 73 рушниці, 2 кулемети і 30 тисяч набоїв.

Далі ми пішли, обминаючи Ярмолинці північною стороною, через Баранівку, Бебехи, Женишківці, обеззброюючи малі відділи ворожих військ.

І ось перед нами село вдолині — Скотиняни. За селом — бугор, а далі — густий ліс. І в це село, як колись у Чемерівці, заходимо маршом, колоною. Один із козаків, однорічник по прізвищу Родкевич, заспівіє, а колона підхоплює:

Гей, бурлака молоденький
на чужу чужину
вийшов славу здобувати,
а ліг — в домовину . . .

Щойно ми почали входити в село, як бачимо, що люди втікають із села в ліс, з худобою. Що це за знак? — запитуємо самі себе. Розташовуємось по дворах. У хатах бачимо лише старих і малих або хворих. Аж ось усе частіше й частіше чуємо: “Та це ж наші, українці!... А ми думали...” І тоді стало ясно все: селяни повтікали в ліс, бо думали, що в село заходить большевицький загін збирщиків так зв. продналогу. Вони вже прожили один рік під большевиками і знали, що означає гізита такого загону продналоговщиків. Як звичайно, озбросні головорізи забирали селянську худобу для червоної армії, часто останню корову в господарстві, мовляв, у рахунок “продовольственного налогу” — харчового податку. Селяни боронилися, як могли, тобто втікали з худобою в ліс. Але пізнавши в нас своїх, всі вони повернулися додому і радо гостили наш загін.

Продналогові загони складалися переважно з 25 - 50 червоноармійців при 1 - 2 кулеметах. Після цього випадку ми цілком змінили нашу тактику: вирішили, що до кожного села будемо підходити обсажено, оточувати його, знищувати продналогзагін, якщо такий є в селі, і аж тоді розташовуватися по садибах.

Вийшовши з одного села, наша розвідка донесла, що батальйон большевицької піхоти швидко йде з півночі на півден у напрямку Шатави. Батальйон був добре озброєний, кулеметами. У нас же й рушниць все ще не всім вистачало. Не знаю, чи ворожий батальйон у той час шукав нас, чи сам від нас ховався, у всякому разі, якби він нас заатакував, було б, звичайно, дуже зле для нас. Але бугор за селом скрив нас від ворога, і ми скоро опинилися в лісі.

| Та все ж таки за кілька днів ми вже всі мали зброю й одяг, розбиваючи невеликі загони ворога. Кілька кулеметів і з 50 коней ми здобули це поки не мали сутичок із більшими ворожими з'єднаннями.

Скорі ми побачили також результат попередньої діяльності ППШ, який мав зв'язки з українцями на окупованій ворогом території: у багатьох селах до нас почали зголосовуватися добровольці - повстанці. Пам'ятаю, як у моїй присутності у полковника зголосився один рудоволосий молодець і з ним 10-12 повстанців. Але наш принцип був: поки що не брати. Усі добровольці - повстанці мусять залишитись на своїх місцях до слішного моменту, чекаючи відповідного гасла. Пізніше ми брали з собою повстанців, що мали зброю, були на конях і активно боролись проти червоних.

З оповідань місцевих повстанців можна було багато дечого довідатись про настрої і дух наших людей під большевиками. А в розмові з одним із них я випадково довідався про долю моого приятеля, бунчужного 1-ої сотні, якою я командував, — Віктора Богданенка. Він із табору від'їхав до ППШ раніше від мене, а звідти пішов зв'язковим в Україну, в околиці Бару. Сам він, здається, вчинився в Барській реальній школі, і тому ті місця були йому знайомі. Був молодий і жвавий. В одному селі закохався в дівчину. Але хтось зрадив, і большевики оточили хату, в якій був Віктор зі своєю коханкою. Він відстрілювався, скільки міг, а останньою кулею вкоротив собі життя...

ЗГАРОК

Скрізь ми відчували прихильне відношення селян до нас. Вони не тільки радо нас зустрічали, а й помагали, чим могли. У кожному селі селяни подавали нам цінні відомості про рух ворожих загонів. Від них ми довідалися, що в Гармаках перебуває кінна бригада червоної курсантів, у Барі — кінний полк червоного козацтва, у м. Зінькові — кінний дивізіон, у Комарівцях — також кіннота. Селяни також оповідали, що менші совєтські загони та відділи адміністрації намагаються ховатися під захист більших червоної з'єднань у більших оселях. Чутка про Зимовий Похід уже рознеслась далеко. Серед ворожої адміністрації була помітна розгубленість і навіть паника. Прикордонні терсии майже цілком були звільнені адміністрацією. Відчувалось, що ворог сподівався загального повстання й боявся його.

Ідучи далі на схід, ми натрапляли на згаданий вже терен великого скручення червоної військ, особливо кінноти. Щоб обминути цей терен, з Женишковців ми круто повернули на північний захід, на Янчинці. Тут 28-го жовтня до нас приєднався кінний загін хорунжого Антончика з 24 козаками. Він оповідав, що вони нас вже й не сподівались, але що ще можна зібрати 100 - 200 добровільців. Але п. полк. Палій заборонив набирати не діючих повстанців, особливо піших і неозброєних.

Після інформацій Антончика ми, відпочивши в Янчинцях, пішли далі, на Згарок. Антончик повернувся зі своїм відділом в розвідку. Ми проходили місцями Літинщини, де в 1920 р. оперував український повстанець Шепель. Найбільша для нас небезпека — це залізниця, по якій большевики могли підкинути військо проти нас. Залізницю ми перейшли між Деражнею і Комарівцями. Та залізниця сполучала Жмеринку з Прокупровом, і на ній ми помітили бронепотяг. Переходимо з усіма необхідними мірами охорони: спереду — розвідка, а позаду за-

гону — кіннота на чолі з п. полк. Палієм, охороняючи загін. Приходимо до села Згарок. День.

Це було 28-го жовтня, коли большевики святкували так зв. день Октябрської Революції.

Наша розвідка донесла, що в селі розташована большевицька кіннота. Розвідчик, не зупиняючись, поспішив із рапортом до полковника. За якусь хвилину повз нас прошуміла наша кіннота в напрямку села. З вигуками "Слава!" — і це була помилка — загін спішив захопити ворога зненацька. Решта нашого загону розгорнулась в лаву і теж — на село. Але до нього було якихось півтора кілометра. Заки ми добігли, большевики вже були заалармовані, і ми стали до бою з ворогом.

Большевики мали якраз зібрання в школі з нагоди свого свята. Багатьом з них удалось сісти на коней і втекти. Мені полковник дав наказ: не зупиняючись, "прочесати" село. Сотні ж, що йшли за мною, мали зайнятись захопленням здобичі, яку пізніше мали б розділити поміж сотнями. Але все ж таки багато з моїх козаків не чекали розподілу і тут же здобули собі коней, бо й як може козак пройти пішки повз коня, та ще й, може, осідланого, щоб не скочити на нього?...

Розбиваючи в Згарку червоне козацтво (7-й і 8-й полки), з якими ми зустрічалися ще в 1920 році, ми захопили так багато коней, що наша кіннота зросла до 125. Наші козаки поєдягали на голови "будьоновки", захоплені у ворога. Захоплено в Згарку було червоний прапор, 45 коней, 4 кулемети і кільканадцять рушниць. А пізніше ми отримали донесення від Антончика, що полки ворога дезорганізовані, а вслід за тим донесення, що 7-й і 8-й полки привернено до порядку в Барі, і що вони мають намір іти на Згарок.

Того дня ми мали заночувати в Новій Гуті, але пішли далі, бо ворог був заблизько. Пізньої ночі дісталися до Старої Гути, де трішки відпочили. Ранком ми мали переформуватись — мав бути створений кінний курінь, яким мав командувати Гребенюк. Однією сотнею мав командувати хорунж. Антончик, а другою я. Але до цього останнього не дійшло, бо в мене трапилось непорозуміння з полковником через нездалого коня, що його мені прислав полковник і

якого я йому відіслав назад... Але вже другого дня мої козаки дістали мені іншого, доброго коня, ранком ми вже почали було виходити з села, як враз... кілька пострілів, а потім... "ура!", "урра!"... Це червоні вскочили в село і летять на нас.

Як і завжди, нами була виставлена за селом застава з десяти чи й більше козаків, але в темноті начальник застави не зміг, мабуть, знайти відповідно укритого місця для застави і зупинився майже перед поляни. Та й хлопці були настільки перевтомлені попередніми боями і походами, що ворог зумів їх всіх до одного вирубати за селом і вдертись у село исподівано для нас. Ми були цілком заскочені, не вишикувані в лаву. Але не на довго...

— В лаву! — понеслось над головами козаків.

Хутко вирівнялись. Вогонь!

А далі: "Слава! Вперед!"

Козаки кинулись на ворога. Ворожа кіннота не витримала нашої контратаки і почала втікати. Звідкись, збоку загуапили гармати. Розриви були десь у хмарах, бо гармати стояли на поляні в лісі і мусіли стріляти понад деревами.

Через село проходили дві дороги. По одній із них, що вела до нашої розбитої застави, погналась наша кіннота за втікачами-большевиками. Там вони її побачили, яку невигідну позицію зайняла була наша застава: на поляні, де їх легко було оточити й знищити.

А я погнався за ворогом іншою дорогою. Пам'ятаю, як зустрівся з раненим комісарем чи командиром, який клявся, що він "також українець". Він мав у своїм пляншеті різні папери і мапи. Заки все тє я передав до штабу, дещо переглянув і пам'ятаю, що в паперах червоного комісара була згадка її про нас, учасників Зимового Походу, з інструкціями, як нас поборювати.

Коли б у нас було достатньо кінноти, можна було б захопити навіть ворожі гармати, з якими червоні поспішно втікали після бою з нами в Старій Гуті.

Здобувши в бою 12 коней, ми того ж дня пішли вперед, на північ.

ПІД АВРАТИНОМ

Перед нами стояло небезпечне завдання: перейти річку Бог на його північний бік. Намір цей був небезпечний тим, що ісподалеку, в Лятичеві, стояв полк ворожої піхоти, а в Хмельнику два ескадрони кінноти і штаб дивізії. Якби ворог був довідався про наш намір, він міг би обсадити північний берег і не допустити нас до переправи. Наше становище було б тяжке. А переправитись ми мусіли, бо там десь, на півночі, ми мали з'єднатися з Тютюнником.

Перехід відбувся 30-го жовтня в селі Березній, коло Хмельника. Щоб не зрадити наших замірів, ми йшли перед Богом тихо. Наказ був: не стріляти без спеціального наказу. Користувалися скритими дорогами. До ріки підійшли лісом. З південного боку не було села, а на північному — село. Але чи є там ворог — ми не знали. Зупинились скраю лісу для спостереження. Здавалося, ворога нема. Про те саме донесла також наша розвідка. Отже, треба було переправлятися через напівзруйнований міст, що був із впоперек і вздовж складених дощок так, що їхати верхи було дуже небезпечно. Тому ми мусіли коней єсти за поводи, тримаючись один від одного на відповідній віддалі. Але були й смільчаки, як, пам'ятаю, один, що звався Куликом. Він хотів таки перейхати верхи, але на півдорозі дошку мосту розсунулися, кінь пірнув у воду, а Кулик опинився над дірою з розставленими ногами. Але закінчилося все добре: кінь переплив ріку, а козак пішки прийшов на другий бік.

Загін наш децо зріс, бо в селі Крупані, що було тут же над Богом, ми захопили 20 ворожих кіннотчиків. Сімох з них — комуністів — розстріляли, іхні тіла поклали до човна і з написом “Подарунок від повстанського загону” пустили по річці . . .

Переправившись через Бог, перейшли село, взявши курс на Любар. Між іншим, звідти вийшла Армія УНР в Перший Зимовий Похід 6-го грудня 1919 р.

Заночували в с. Стежківці, за один перехід перед Авратином. Виставили, як звичайно, застави для охорони загону. Селяни завжди допомагали нам своїми донесеннями про рух і розташування ворожих загонів. Так сталося і цим разом. Один селянин повідомив, що до іншого села, що недалеко від Стежківців, тієї ж ночі з Краснополя прибула бригада червоного козацтва. Начальник застави негайно доніс про це начальнику штабу відділу сот. Оксюку, який зараз же мав повідомити про донесення полк. Палія. Але сот. Оксюк, перевтомлений, як і всі козаки і старшини нашого загону за останні дні і ночі, "пожалів" сплячого полковника, не збудив його і сам заснув. Таким чином увесь загін перебув ніч у великій небезпеці, сам того не знаючи. Бо коли б повідомлення було донесене до полковника, то загін напевно виrushив би далі негайно, щоб бути подалі від більших ворожих з'єднань. Але під проїшла спокійно.

На ранок загін виrushив у дальший похід, згідно з пляном, коли вже добре розвиднілось. Козаки, що були в заставі, почали оповідати про нічний прихід ворожої кінноти до сусіднього села та висловлювали своє здивування, що ми не виrushили відразу після одержання донесення. Цим вони спричинилися до деякого неспокою серед козаків. Розмови ці дійшли і до полк. Палія, який негайно викликав начальника застави і запитав його: "Хто поширює різні чутки і створює неспокій?" Начальник застави оповів про все, як було. У висліді між полковником і його начальником штабу відбулася гостра розмова, але вже було запізно, щоб щось зробити.

Тепер ми вже мали до помочі багато селянських возів, так що по добрій дорозі піхота не мусіла йти пішки.

— Піхота, на вози! — лунала команда, і по вкатаній підмерзлій дорозі загін посувався швидко, а кіннота була для прикриття ззаду.

Аж ось позаду почулися постріли: ворог за нами лавою... Наша кіннота стримує ворога кулеметами,

як може, але нас замало. Тим часом бачимо перед нами село — Авратин. Селянські парубки, що вивели своїх коней на пасовисько, почувши постріли, — на коней і в село. Наша кіннота частково змішалася з ними, тому ворогові, певно, здавалося, що вся та маса — то наша кіннота, і він спрямував свої головні сили проти центру і правого боку села. Тим часом наші головні сили були зліва і торкнулись села тільки скраю. Праворуч від дороги, якою йшли наш загін, був широкий яр. У селі одна дорога поверталась праворуч — на схід, а друга, якою йшли наші головні сили, вела просто на північ, до лісу. Згідно з пляном, наш загін мав іти через село, на схід. Обоз так і пішов і був захоплений ворогом.

Наше положення ускладнювалося тим, що в селі стояв батальйон совєтської піхоти. Почувши постріли, він вийшов за село і зайняв вичікувальну позицію, бо не зінав, де чужі, а де свої. Тим часом ми під'їхали до села. Тут — команда: “Стій! В лаву!” Наші піхотинці хутко позіскакували з возів і вишукувалися в лаву. Ворожа кіннота з криком “ура!” кинулася на нас. Але тут команда: “Лава, вогонь!” Загриміли рушниці. Заторохкотіли кулемети. Ворожа кіннота не витримала вогню, кинулась тікати та своєю головною масою сил нас більше не атакувала.

Раптом з лівого боку, із-за близького ліску з’явилася ворожа кіннота в силі приблизно двох чотірьох сотень нашої кінноти, яка зараз же кинулася на ворога, збила його і почала переслідувати. Я теж приєднався до них. Коли раптом з лісу цілий ескадрон червоних. Сили були нарівні, і наш загін почав відступати ...

Під час ворожої атаки я був потрапив у велику небезпеку, бо загнався трохи задалеко наперед, так що двоє більшевицьких кіннотчиків мало не відрізали мене від своїх. На щастя, наша лівокрилова півна сотня помітила, в яку халепу встрияла наша кіннота, і своїм вогнем відбила ворожу атаку на наше ліве крило і, мабуть, тим самим врятувала мое життя.

Це було 1-го листопада. Після бою ми мали 80 кіннотчиків, 220 - 230 піших і 7 кулеметів. Згублено

було коло ста осіб. Полковник Палій, сот. Маслівець і кілька козаків були ранені. Ніякої медицини не було. Був, здається, один лише санітар, що міг зробити перев'язку. Сот. Маслівець, що був поранений на початку бою під Авратином, незважаючи на ті поранення й пізніше відмороження частин тіла, залишився в загоні аж до кінця всього походу, а пізніше був на лікуванні у польському шпиталі. Палій, а з ним і Шолін, повертаються до Польщі. З ними, може, з кільканадцять інших. Командування перебирає полк. Чорний, що заступив полк. Палія.

Оповідали пізніше, що коли група, що з п. полк. Палієм поверталася до Польщі, наткнулась на лаву ворожої піхоти, і їхній командир запитав наших, хто вони такі, — йому відповіли: “Особий отдел по борьбе с бандітізмом і контрреволюцієй”. Цього паролю ми вживали пізніше кожного разу, коли нам було невигідно зав'язувати бій з большевиками. Переконуючим чинником були в таких випадках наші “будьоновки” (суконні шапки в формі старокняжих “шишаків”), що їх багато з наших козаків мали і по потребі одягали — коли передом, а коли задом наперед (спереду була велика червона зірка).

Щождо Авратина, то один із козаків, що зумів проскочити село і заховатися в лісі, оповідав пізніше, що бачив совєтське панцерне авто. Воно підішло до села, стало на горбку між вітряками, випустило кілька черг по селі і, очевидно, не розібравшись у ситуації, повернулось і зникло.

Тим часом я поїхав за нашою кіннотою в напрямку лісу, що на півночі. Я думав, що піхота десь спереду. Але там її не знайшов. Повертаючись назад до села, я зустрів полк. Чорного. Він кликав мене їхати з ним до лісу, до кінноти, але я вирішив таки віднайти піхоту. Таким чином я залишився сам. Треба було бути обережним, бо, як кажуть, один у полі — не воїн. У розшуках своєї піхоти я наткнувся на якийсь яр, який був інби продовженням того, що перед селом. Він з'єднував село з лісом. Бачу: з села виходить піша лава. Пізнаю п. полк. Пащенка, сотника Оксюка — свої!

Щоб зберегти піхоту від ворожої кінноти, піддаю думку йти яром аж до лісу. Так і зробили. По обох боках — дозори, тільки голови виглядають з яру. У такий спосіб вивели піхоту з поля бою, і ворожа кіннота нас не переслідувала.

Пізніше чуємо: в селі, що ми його залишили — бій. Виходить,sovєтський батальйон бив по своїх — з рушниць і кулеметів. Але цього мало: з ~~з~~^{на}ходу підходила якась ворожа піша частина, але червона кіннота прийняла їх ~~на~~^{на} нас і відкрила по ній вогонь з гармат і кулеметів. Піхота спінно скрилася в лісі. Таким чином, нацькувавши окремі ворожі відділи один на одного, а самі вийшовши з поля бою, ми застосували одну з тактик партизанської боротьби.

У лісі ми застали нашу кінноту. Чулися нарікання від піхотинців на кінноту, обвинувачення. Але на-каз — припинити такі розмови — покінчив з не-приємним явищем.

Один із козаків, що також дістався був в полон до червоних, оповідав пізніше таке: його разом з іншими полоненими завезли до якогось містечка, мабуть, Краснополю, і там вкинули до в'язниці, де вже було багато селян, арештованих за антисоветську діяльність. Охоронники поводилися з арештованими досить лагідно: помітно було, що вони почували себе непевно. Містечко було переповнене різними совєтськими адміністративними органами і невеликими військовими з'єднаннями, що прибули туди під охорону більших з'єднань. Атмосфера була напружена. Як то завжди бувас в таких випадках, страх мас великі очі. Десь пізно вночі до містечка пробувала зайти ще якась червона частина. Але заглога містечка, не пізнавши новоприбулих, відкрила по них вогонь. Піднялася паніка. Охорона, а за нею арештовані, порозбігалися. Частина наших козаків при допомозі прихильників нам селян щасливо знову приседналась до нашого загону. Таких випадків селянської допомоги нашим хворим і відставшим від походу воякам було дуже багато.

Ще під час 1-го Зимового Походу нам приходилося переживати такі випадки. Я сам, захворівши на тиф, переховувався у прихильного нам селянина, аж поки знов мав нагоду приседнатися до наших частин.

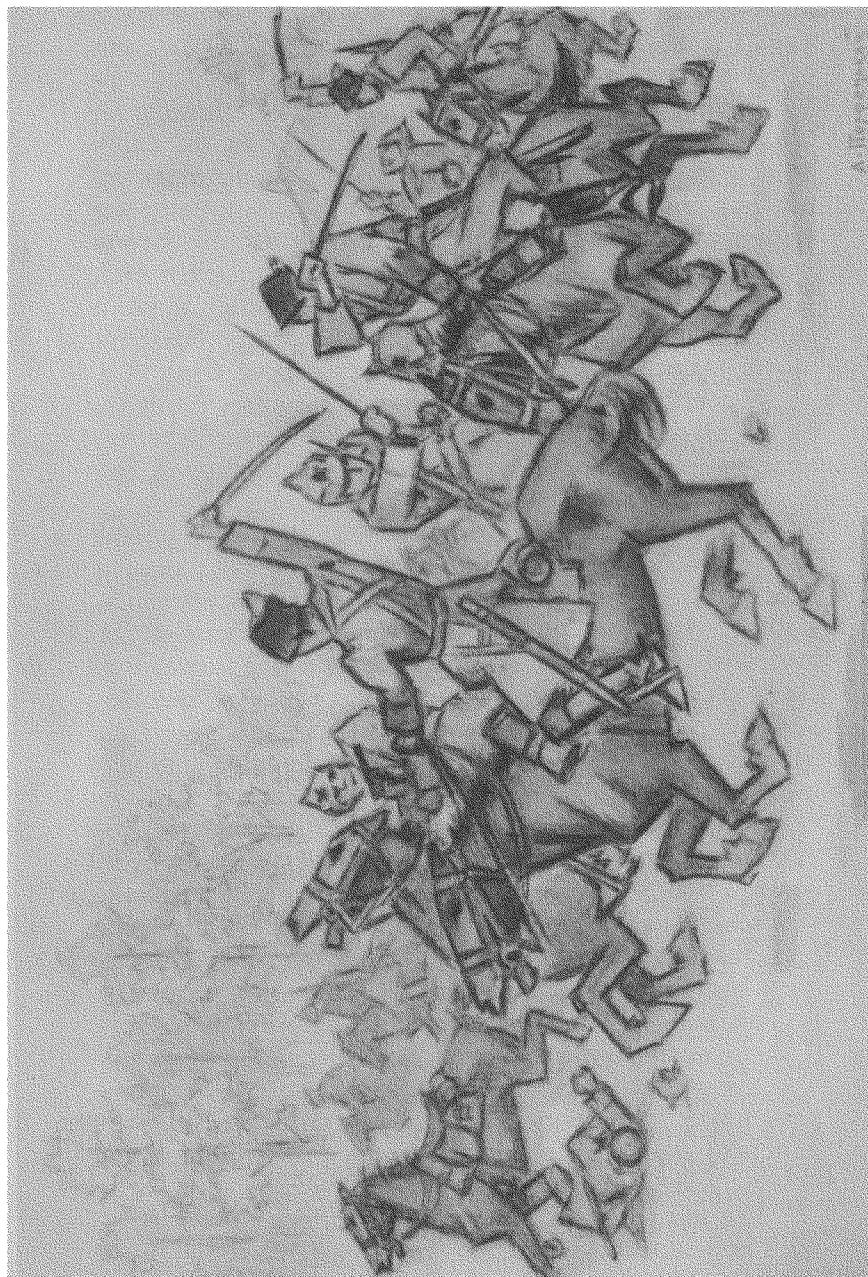
В отримані різних вісток для нас велику ролю виконував так зв. "селянський телеграф", тобто селяни з уст в уста передавали різні чутки й інформації, якими користувалися й ми.

У бою під Авратином ворог поніс тяжкі втрати в конях і людях. Пізніше ми довідалися, що бригаду ворожкої кінноти, яка, починаючи від Згарку, постійно нас переслідувала, після бою під Авратином було зведено до полку.

Але й нам бій коштував досить дорого: понад півсотні осіб стратити — це для нашого відділу був великий відсоток. Однак бойовий дух нашого відділу від цього ніяк не потерпів. А страти були обумовлені загальним пляном нашого походу на цей день, згідно якого увесь загін мав іти через село на схід. Плян цей, на щастя, виконав тільки обоз і невелика частина бойових з'єднань, які й були захоплені ворогом. У заіснувавших обставинах змінити плян, достосовуючи його до зміненого положення на полі бою — вже було неможливо.

Завданням нашої групи, як уже було сказано раніше, було з'єднання з головною групою, що була під командою самого ген. Тютюнника. Але досі ми не мали потрібних нам відомостей про місце його перебування. Також "селянський телеграф" не доніс якоїсь певної вістки.

З-під Авратина ми пішли у північнім напрямку. Пройшли села Липне, Гордієвку, Врублівку і 2-го листопада мали довший відпочинок у Камені. 3-го листопада ми пройшли до с. Буда-Голубинин, де й заночували. А другого дня — на Биківку, де розбили ворожий батальйон, здобули три кулемети, кілька коней і батальйонний прапор. У бою був ранений старшина кінної сотні хорунж. Антончик. 5-го листопада в селі Курне ми захопили зв'ягельську "чрезвичайку" й повісили в повному складі. Там же нам удалось перехопити телефонний зв'язок і вислухати повідомлення, що з Житомира до Зв'ягеля йде ворожий батальйон з двома автопанцирниками. Прийшлося, не зупиняючись, пройти аж до Потієвки, (на північний захід від Радомишля) Червоні курсанти з Житомира пробували також перегородити нам дорогу, але нам удалось щасливо їх оминути.

ПД АВРАТИНОМ

6-го листопада в с. Котівка ми захопили начальника постачання 9-ої червоної кінної дивізії і з ним 20 червоноармійців. Того ж дня почався наш марш на з'єднання з головним відділом, що був під командою ген. Тютюнника. Рух ішов у напрямку Коростеня. Але певних даних про місце перебування головного відділу, з яким ми мали б з'єднатися, все ще не було ...

ШУКАЮЧИ ЗВ'ЯЗКІВ З ТЮТЮННИКОМ

На Коростень! Там десь мав бути ген. Тютюнник зі своїм загоном, і нашим найпершим завданням було пов'язатися з ним, щоб потім спільними силами і під спільним командуванням генерала йти далі.

З Ходорів, де наш загін знову мав почівку, вислано було розвідку у всі сторони, але вона також не принесла ніяких відомостей про Тютюнника. А тим часом приходиться зустрічатись по дорозі з більшими або меншими ворожими відділами.

7-го листопада ми взяли курс на Чоповичі (станція на залізниці Київ - Коростень), спіткавши по дорозі ворожий загін з сотні кіннотчиків і двох соток піших, ми змушені були до бою. Розбивши ворога, ми здобули 25 коней і два кулемети. З нашого боку був ранений лише один старшина і четверо козаків. Таким чином 8-го листопада ми вже мали 105 кінних, 185 піших, 10 кулеметів на тачанках і велику кількість набоїв. Загін мав двох старшин і 19 козаків раних.

Рушили на Пиріжки. Перейшли залізницю між станціями Чоповичі й Малин. З Пиріжків пішли на с. Баранівку, тримаючись загального напрямку на північ. Висдана розвідка у всі сторони знов не принесла ніяких відомостей про головний відділ. Але в с. Ксаверові ми зустріли селян, що були в Коростені і саме тепер верталися звідти. Вони оповідали, що на короткий час Тютюнник захопив був місто і станцію. Вони також оповідали, що в місті й на станції було багато червоного війська, стояли також потяги з військом і різним військовим майном. Все це наші воїни з групи Тютюнника бачили, але не могли те використати, бо ворожа перевага в людях і зброї була занадто велика, і під тиском ворожого протинаступу Тютюнник мусів звільнити місто і станцію. Оповідаючи також селяни в с. Ксаверові, що ніби 7-го листопада якийсь український загін був у селах Велике Клеще і Рудня Базарська. Але ці відомості не були правдиві.

Тепер, читаючи деякі матеріали про ті події у споминах інших авторів (як, наприклад, у "За Державність", ч. 3, стор. 132) ясно бачимо, що 9-го листопада поблизу тих місць таки проходив Тютюнник і Подільська група, отже ми були близько одні до одних. Це підтвердилося також тоді, коли ми вислали розвідку в напрямку на Коростень. Виявилося, що після невдалого бою з ворогом Тютюнник обійшов Коростень північною стороною і пішов далі на північ аж до Дідковичів. Але звідти повернув на південний схід і проходив Ксаверів також 9-го листопада. Звідти ми пішли на північ, а Тютюнник на південь і тримався цього курсу аж до села Войташівки, що коло Городка, на південь від шосе Київ - Житомир, куди прибув 13 листопада. З Войташівки Тютюнник повернув на північний схід і був коло Леонівки 15 листопада, де ми вдруге з ним розминулись.

Наш загін 10-го листопада рушив з Ксаверова на північ у напрямку Базару і Рудні Базарської. Випав перший сніг. Погода зіпсувала піляхи. Тяжко прийшлося козакам, які не мали доброго одягу. А тим часом ми довідалися від селян, що до Великих Міньок прибув карний большевицький загін і примусово забирає хліб у селян. Щоб підняти бойовий дух у козаків, вирішено зайнятися тим ворожим відділом, і ми вирушили до села. По дорозі знов спіткали "чрезвичайку" з восьми осіб і знищили її. А в селі Великі Міньки "господарював" карний червоний відділ, не сподіваючись жодної небезпеки, почував себе паном ситуації.

Наш загін вільно заїхав до села, бо козаки, обернувшись шапки - будьонівки" зірками наперед, не були зразу розпізнані ворогом. За кілька хвилин червоний загін був знищений.

Пізнавши, хто ми, селяни прийняли нас дуже гостинно. Але загін, не затримуючись довго, прийшов через Рубежівку і Кропивиць до с. Кухарів (лівд. - схід від Базару). Там ми переправилися через річку Тетерів і заночували в с. Задрипанці.

12-го листопада наш загін вирушив на с. Мірчу. Довідавшись від селян про перебування десь недалеко звідти повстанчого загону Струка, ми вислали роз'їзд під командою сот. Новікова. За кілька годин роз'їзд повернувся з 14-ма кінними вояками загону

Струка. Струківці приєдналися до нас і деякий час сперували разом з нами. Як вони казали, місяць тому їх було понад сто осіб.

Заступник Струка, що тимчасово виконував обов'язки командира загону, повідомив, що до Бородянки (станція на залізниці Київ - Коростень, 45 км. від Києва) прибула бригада большевицької кінноти і бронепотяг, але в селях, що поблизу, ворожих відділів нема, тому можна було переноочувати в Мірчі. А 14-го листопада наша застава затримала трьох ворожих кіннотчиків, які йшли до штабу бригади з донесенням від одного з кінних полків. Командир того полку доносив: "Командіру 1-й Кавалерійської бригади. Бородянка. Аллюр: xxx. Доношу, что 4 дня і ночі, сідя на хвосте банди Тютюнника, как люди, так і лошаді, усталі, а потому рещіл дать 6-тичасовий отдих в с. Блітче. Банда скрилась в лес. Ожідаю даль-нійших распоряженій".

Із цього ворожого донесення видно було, що Тютюнник десь тут недалеко, що за ним "на хвосте" постійна погоня, і генерал мусів часто зміняти свій напрям, маневруючи поза селами і в лісах.

ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО

Створилося справжнє зачароване коло. Наш загін шукає загону Тютюнника, щоб з'єднатися з ним. А Тютюнник також шукає нас. А червоний Котовський шукає нас обох, щоб знищити. Треба було прийняти всі міри обережності. У селах зупиняємось не довше двох годин. Рухаємось лише вночі. Найбільше перебуваємо в лісах, там і гріємось при вогнях. Знаючи, що Тютюнник зі своєю групою десь поблизу, але не знати, в якому напрямку, наш загін просунувся до с. Леонівки. Тут ми довідуємось, що в сусідньому селі стоїть якийсь ворожий загін, і ми вирішили сполохнути його.

На перед пішла сотня кіннотчиків, а моя — за нею, для евентуальної підтримки. Приблизно чверть кілометра за селом дорога розходилася надвос: одна пішла направо, а друга наліво. Я тільки що почав підходити зі своєю сотнею до того роздоріжжя, коли раптом звідти, куди пішла кінна сотня, — постріли. Я негайно розгорнув свою сотню в лаву. Бачимо, що наша кінна сотня хутко повертається назад. Командир сотні повідомив мене, що він зустрів по дорозі переважаючу в силі ворожку кінноту і був змушений спішно відходити. Щойно наша кіннота пролетіла повз нас назад до Леонівки, ми відкрили вогонь по ворогові. Зав'язалася перестрілка. Ворожі кулі відразу свистіли понад нашими головами. Раптом чуємо постріли також з іншого, з лівого боку. За кілька хвилин ворог змінив напрям вогню, кулі вже не свистіли над нашими головами, а кудись вбік, наліво. Перестрілка велась, як видно, поміж двома сторонами, не включаючи нас. Виходило, що крім нашого загону с ще якийсь, з яким має клоніт Котовський.

Селом протікала не широка, але досить глибока річка. Через неї був місток, яким мусіли проходити моя сотня і кінна, виконуючи своє завдання. Головні сили нашого загону залишилися в селі і річки не переходили. Мені теж було наказано відйті з сотнею знов за річку до головних сил. Тим часом один із моїх козаків, що був під час бою на самому лівому моєму крилі, підійшов до мене і доніс, що він був, як там десь, наліво, хтось голосно звертався до ко-

тось: "Пане полковник!" Зворушеній, він висловив своє переконання, що там є Тютюнник. Ця вістка зворушила мене також, і я негайно звернувся до нашого командування з пропозицією вислати в той бік роз'їзд, щоб по можливості зв'язатися з Тютюнником. Але наше командування вирішило, що якби це був Тютюнник, то він постарався б зв'язатися з нами, і нікого туди вислано не було. Ми іще почекали годину-півтори, чи не з'явиться зв'язок, але — безуспішно. Тим часом бій затих. Ми пішли свіслю дорогою.

Пізніше доказано, що то справді був загін Тютюнника, і сьогодні я вважаю за велику помилку, що наше командування не виславо розвідки в тому напрямку.

Між іншим, підхорунж. Заліснич, що був у групі Тютюнника, а тепер на еміграції, згадує, що він тоді пізнатав був навіть голос хорунж. Грабовського з мосі сотні, коли був бій у тому зачарованому колі біля с. Леонівки.

**
**

Ми мали піастя, що нас піколи не заскочило вороже військо під час нашого відпочинку в селях, бо під кінець походу варти майже ніколи не було на відповідному місці. Наші вояки були так перемучені безперервними походами, недоспанням і недоїданням, що цілковито збайдужили до небезпеки з боку ворога. Зайшовши до хати, всі падали покотом на долівку і спали, як убиті, що важко було їх потім добудитися. Кидали варту, а на зауваження, як то небезпечно залишатися без охорони, відповідали: "Що буде — то буде". Я був безсилій зарадити тому. Так само було і в інших сотнях. Особливо при тім терпіла піхота, бо кіннотчик, при певній вираві, ще міг якось передрімати на коні. Тому варту тримати я був змушений сам і разом з іншими старшинами, а досипали ми, як могли, потім на конях. Часто падали з коней, але знову пробували, і так церебивалися.

Не з'єднавшись з ген. Тютюнником в Леонівці, наш загін пішов у північному напрямку, на Вахівку, а звідти просунувся далі на схід, на Димер, але жодних слідів Тютюнника в тому напрямку не було, тому ми знов повернулися до Вахівки. Тут, десь 17 листо-

пада приседнався до нас отам. Орлик і з ним щось із 45 чоловік доброї кінності.

Ми саме були зайшли до села, і я, як звичайно, став па варту, коли бачу, як заїжджає до села саньми якийсь селянин і з цікавістю оглядається на всі боки. Я його спинив і питав, хто він і куди їде. Той прислухується, та й собі питав: "А ви хто такі будете, чи не петлюровці?" Я сказав, що так. Аж тоді цей чоловік признався, що він місцевий селянин, але працює розвідчиком для отам. Орлика. Іздить всюди саньми, вигадуючи для того різні причини, і три-мас очі відкритими, не забуваючи про все повідомляти отам. Орлика. Після цієї розмови селянин повернув сани і поїхав туди, звідки приїхав. А скоро після того до села вїхав Орлик зі своїми хлощами. Це була велика дономога нашому загонові, бо Орлик і його люди знали місцевість, що стало нам у великий пригоді. На той день ми мали вже якихось 165 кінних, понад 150 пішіх, 12 кулеметів, 25 ранених і 5 з відмороженнями.

Орлик повідомив, що він уже три дні шукав нас, але пов'язатися з нами йому заважали наці "будьоновки", яких він боявся, знаючи, що в таких шапках розігджають більшевицькі загони. Ліоди загону Орлика були добре одягнені, на добрих конях. Вони мали також запаси харчів у різних місцях дуже добре знаного їм терену. Орлик був одним із відважних отаманів, які в той час власними силами операували на зайнятій більшевиками території, знищуючи ворожі загони. Сама зовнішність Орлика була досить імпозантна: гарний чорнявий, з вусами і, здається, з борідкою. Коли змучені в боях і перемерзлі й голодні ми опинилися в лісі, Орлик привіз нам багато яєць зі свого "складу", що був ще з осені закопаний десь у лісі. Було, казав, десь і сало закопане, але не змогли більше віднайти того місця під снігом у замерзлій землі.

Орлик належав також до тих, що були проти гуляйпільщини в антикомуністичній боротьбі. В його віddліі була сувора дисципліна. Селяни дуже прихильно ставилися до Орлика, скрізь і завжди допомагали йому, бо він захищав селян від сваволі більшевицьких наїзників.

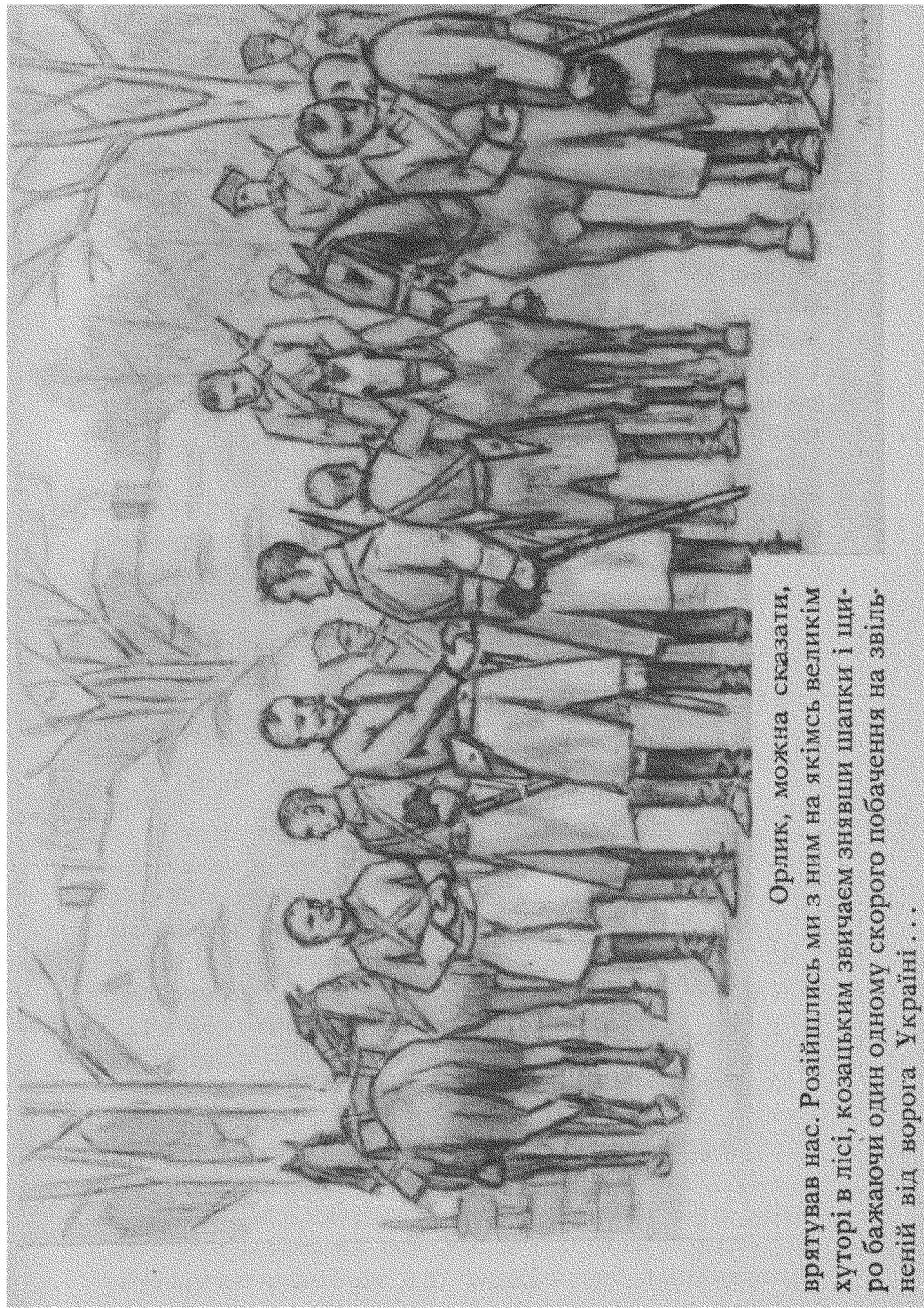
Це були критичні дні нашого походу. На вузькому терені між селами Старий Млин, Леонівка, Мирча і Кухарі (на північ від залізниці Київ - Коростень) оперували тоді (15 - 18 листопада) ген. Тютюнник і наш загін. Тим самим ми стягнули увагу великих сил червоних на той терен, особливо ворожої кінноти; ті сили були розташовані між залізницею Київ - Коростень і шосе Київ - Житомир і були призначенні для ліквідації наших військ. Майже в кожному селі були червоні, тому ми заходили в села дуже рілко або на дуже короткий час, щоб самим щось з'їсти та коней підгодувати. Завдяки Орликові нам удалось щасливо висмикнутись із цілковитого оточення: тільки йому знаними лісовими дорогами ми крутилися по лісах, замітаючи за собою сліди.

Відколи випав сніг ми тримали одні сани, нагружені хворостинням, що їхали за нами, замітаючи наші сліди.

З Вахівки наш загін повернувся знову до Леонівки і пішов далі на Блитчу. По дорозі стрінули відділ ворожої кінноти, заатакували його і здобули двадцятькононів і один кулемет. 18 листопада ми мали 185 кінних, 130 піших і 12 кулеметів. Того ж дня між Леонівкою і Блитчею ми вперше натрапили на сліди Тютюнника: велике згасле вогнище, в якому спалено різні папери й непотрібні речі. Серед недогарків було знайдено папери з підписом начальника постачання відділу Тютюнника — Хохи.

У Блитчі ми довідалися, що 15 листопада Тютюнник перейців на західний бік річки Тетерів і пішов далі в північно-західному напрямку — на Малі Міньки. Переночували знову в Задрипанцях, наш загін взяв напрямок на півден. Перейшовши залізницю між ст. Тетеревом і Бородянкою, ми зупинилися в Забуянні.

По дорозі ми зустрічали селян, які були при обозі Тютюнника і тепер поверталися додому. Від них ми довідалися, що 17-го листопада в с. Малі Міньки відділ ген. Тютюнника був розбитий кіннотою Котовського. Багато старшин і козаків було забито або взято до неволі. Полонених відправлено до містечка Базар, де над ними відбувся "суд", і всіх їх розстріляно. Рештки групи Тютюнника, що їм удалось вирватися з оточення, скорим маршем пішли

Орлик, можна сказати,
втратув нас. Розійшлись ми з ним на якісь великий
хуторі в лісі, козацьким звичаєм знівши шапки і ши-
ро бажаючи один одному скорого побачення на звиль-
нений від ворога. Україні ...

на захід, повертаючись до Польщі. Так перестала існувати Північна група Української Повстанчої Армії.

Ця подія тяжко вплинула на дух нашого відділу. Віра в успіх нашої акції вмерла. Прийшов час припинити агресивні дії і думати про врятування решток нашої групи.

19-го листопада в селі Забуяне відбулася нарада всіх старшин нашого відділу, на якій ухвалено: з огляду на тяжкі умови — морози, сніги, недосигання, постійне вороже переслідування, відомість про трагедію Північної групи — та не маючи жодних вказівок щодо дій у випадку, коли б ми не з'єдналися з Головною групою, — припинити дальший похід і вертатися назад, до Польщі. Особливо наполегливо радив нам вертатися отаман Орлик, але сам він відмовився йти з нами. Прийшов, отже, час прощання з ним і з струкцівцями. Орлик пробув з нами зо три дні, але завдяки його знанням терену, у ті найгтяжчі часи походу нашого загону Орлик, можна сказати, врятував нас. Розійшлися ми з ним на якісь великом хуторі в лісі, козацьким звичаєм знявши шапки і циро бажаючи один одному скорого побачення на звільненій від ворога Україні... Як подарунок від нашого відділу ми залишили йому чотири кулемети.

15 чоловік з нашого загону також не захотіли вертатися до Польщі і залишилися з Орликом. Орлик залишився на хуторі, а ми, сумні, пішли на південь...

Відійшовши від хутора з півтора кілометра, ми почули коротку стрілянину в напрямку хутора: це, мабуть, ворожа кіннота, яка завжди йшла нашими слідами, наскочила на Орлика, і він, сам обороняючись, і нас охоронив від ворожого нападу.

Пізніше були чутки, що Орлика зрадив один із його співробітників. Орлика було схоплено і розстріляно большевиками у Київі.

Після відходу Орлика і всіх, що забажали залишитися з ним, ми мали біля 115 кінних і 130 піших

ОСТАННІ ДНІ В УКРАЇНІ

Між іншим, уже при відступі мені траплялася нагода побачитись із моїм рідним батьком, який жив не дуже далеко від селища, де ми якось зупинилися на відпочинок.

Господар, у якого я зупинився, так прихильно віднісся до нас і нашої справи, що я осмілився признацяся йому, що в сусідньому селі проживає мій батько з родиною. Дізнавшись, що Михайло Федорович — це мій батько, селянин намовляв мене з'їздити з ним і на побачення. Він був готовий стати мені у всьому в пригоді. Але я, взявши до уваги обставини, в яких ми перебували, не рішився на такий крок і лише попросив сусіда-селянина передати привіт батькові від сина. Моя візита у батька могла б зрадити весь наш загін, а йому, батькові, принести багато клопотів збоку окупантів, тому я не погодився на такий крок. І так ніколи більше я не бачив свого батька ...

А коли під час останньої світової війни я побував дома, то брат оповідав, що той селянин-сусід і справді не забув і передав привіт мій батькові, і вони залишилися приятелями, вірними аж до самої смерті моого батька.

**

Знаючи, що головна маса ворожого війська, призначеного для ліквідації військ ген. Тютюнника і нашої групи, перебувала на північ від залізниці Київ-Тетерів, командування нашого загону вирішило йти спочатку просто на південь від Забуяного, а потім повернути на захід. В цей спосіб ми, поперше, минали річку Тетерів, яка могла бути поважною перешкодою при спробі переправитись на її лівий берег, і, подруге, ми обходили такі більші оселі, як Радомишль, Коростишів, Житомир і інш., де ще можна було сподіватись більших ворожих з'єднань.

22-го листопада загін, щасливо оминаючи більші оселі, зупиняючись тільки на короткий час для відпочинку, прибув у Дворки, що на пів дорозі між Житомиром і Бердичевом. Там ми довідалися, що в

Волиці стойть кінний полк ворога, в Троянові — полк піхоти, а в Залізняках — батальйон. У Залізняках ми мусіли якось переправитись через доплив Тетерева. Розгорнувши червоний прапор і обернувшись “будьоновки” зірками наперед, без перешкод перейшли доплив мостом. Але за три кілометри від моста ми зустріли “особий отдел по борбі з бандітізмом”, висланий із Жмеринки. Відділ мав щось із 30 осіб, отже замалий противник, щоб його оминіти, тому протягом кількох хвилин ми його знищили. Наш загін збільшився знову на 30 коней. Засада була така: хто здобув коня, той ним і їздить. Отже, кількість кіннотчиків збільшувалася за рахунок піхоти.

Останні дні походу минули як у сні.

Вдень ясно світило сонце, а вночі допікав сильний мороз. Сніг так змерзався, що коні в нім не грузли, тому ми часто, минаючи оселі, їхали полями навпростець. Піхотинці і ранені були на санях, тому загін посувався швидко.

У селі Глубочок загін без перешкод переправився через ріку Случ. Тут нам трапилася ще одна пригода. Була ніч. Підходимо до якогось села. Перед селом дві дороги: одна пішла в село, а друга — прямо, повз село. Передня частина нашої колони пішла в село, а друга, що була відстала трохи, не зауважила цього і пішла прямо, поза селом. Коли помітили помилку, послали зв'язкових, щоб їх завернути. Тим часом передня частина колони розійшлася по хатах, щоб трохи зігрітися. Яке ж було наше здивування, коли в хатах ми зустріли повно... червоноармійців! Від несподіванки зпочатку було відібрало мову як нам, так і їм. Відчувалось, що більшевики пізнали в нас чужих так само, як і наші козаки, які навчилися пізнавати ворога здалека, як казали, пюхом чули. Але незабаром червоні опам'яталися і почали нас розпитували, хто ми і куди йдемо. Ми, звичайно, зараз же висунулись зі своїм паролем: “Особий отдел по борбі з бандітізмом і контрреволюцієй”, а йдемо, мовляв, ловити петлюрівців... Не знати, до чого дійшло б пізніше, коли б не з'явилися зв'язкові з наказом вирушати. Червоноармійці питали нас, чому так скоро ми відходимо, а ми на те: “Нічево не поделаєш — служба...” Червоні побажали нам ус-

піхів, і ми пішли своєю дорогою. Так закінчилася наша "гостина" у ворога.

Коло села Майдан Людвинівка перейшли залізницю Шепетівка - Звягель і пішли далі в напрямку кордону, який і перейшли десь у днях 28 - 30 листопада між Острогом і Милатином. Під кінець походу ми мали коло 145 кінних, 100 піших, 8 кулеметів, 25 ранених і 5 з відмороженнями, яких ми всіх вивезли з собою. Не зважаючи на всі тягарі і безпереривне вороже переслідування, загін був до самого кінця активний.

Перейшовши кордон, у першім же селі ми здали полякам коней і зброю і, розійшовшись по хатах, зараз же полягали, хто де міг, і заснули, як убиті.

Але недовго довелось нам спочивати у цім селі: за якусь годину п'естрашені поляки побудили нас і наказали спішно перейти до іншого села, подалі від кордону, бо червона кіннота вже наспіла за нами і загрожувала перейти кордон, щоб нас захопити. Поляки справді настрашились, бо їх було мало, лише невеличкий відділ прикордонників. Але большевицький начальник, мабуть, побоюючись наслідків такого чину (дипломатичних ускладнень) таки не відважився перейти кордон, і ми спокійно перебули день.

Наступного дня ми перейшли до м. Рівного, а звідти потягом від'їхали до Щепюрно, коло Каліша. Ранених перебрав на лікування польський шпиталь. У Щепюрні ми зустріли тих з нашого загону, що через брак зброї повернулися до табору в перші дні походу, а також тих, що були з полк. Паліем після його поранення. Там ж ми здибали й вояків з загону ген. Тютюнника, яким удалось вирватись з ворожого оточення під Міньками.

Так закінчився героїчний Листопадовий Рейд частин 4-ої Київської дивізії Армії УНР. Почалися знову сірі будні таборового життя.

НАМІРИ ГЕН. ТЮТЮННИКА ПІСЛЯ ПОХОДУ

У пошуках за працею на початку 1923 року я прибув до гуцульської оселі Микуличин, Надвірнянського повіту, в Карпатах і був дуже здивований, коли побачив там п. полк. Добротворського, який був найближчим співробітником і приятелем ген. Тютюнника. Згідно з загальним пляном, на випадок успіху походу Добротворський мав стати начальником управління в Україні.

У Микуличині п. Добротворський був представником львівської деревообробної фірми "Мельма" (що означало те скорочення — не знаю, як також не знаю, від кого він дістав ту працю). Від п. Добротворського я дістав працю при погрузці колод до плятформ.

По кількох тижнях Добротворський заявив робітникам, що, згідно з інструкціями керівництва фірми, він має зліквідувати представництво і виїхати до Львова. А після виїзду Добротворського я довідався від місцевого вчителя, бувшого поручника Укр. Галицької Армії Володимира Струця (який, очевидно, оповідав зі слів Добротворського), що в сусідній оселі Дора в одного гуцула перебував деякий час ген. Тютюнник і звідти мав намір перейти до Румунії, щоб остаточно знову перейти на Україну і там далі продовжувати боротьбу проти червоних займанців.

Мені відомо, що Тютюнник часто висловлювався в такий спосіб, що він, мовляв, не уявляє собі бездіяльного сидження в таборах і ніколи з тим не погодиться. Хоч він, очевидно, і знав про ліквідацію Центрального Повстанчого Комітету в Україні, але, мабуть, все це був того перекопання, що всіх змовників неможливо знищити і що залишиться завжди хтось, що й далі попсеє пропаганду початої боротьби, з ким можна снівирювати. І це тим більше, що всім нам, що брали участь у поході, було відомо з власного досвіду, що підготовка до повстання дійсно була, доказом чого були численні партизанські загони, які все ще діяли в Україні, і на них, мабуть, надіявся ген. Тютюнник.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯСЛОВА

Після невдачі Листопадового Рейду багато було та й тепер є критичних голосів на адресу головного командування, а зокрема на адресу ген. Тютюнника. Такі критики забувають, що ген. Тютюнник не міг всього зробити по своїй волі. Майже все залежало від ласки польського 2-го Віddілу, який і сам мусів ховатися зі своїми плянами від своїх же представників цивільної влади, щоб не затягувати походу в зиму. Не могли також дістати зброй й одягу в раніше призначений час. Цілком правдоподібно, що поляки не були запікавлені в успіху нашої акції, тому вони поставили нас в таке положення, що ми мусіли потерпіти невдачу. Прикладів польської зради ми маємо подостатку.

Не слушні також обвинувачення ген. Тютюнника в тому, що він, мовляв, обтяжив Головний віddіл свого війська великою кількістю цивільних осіб, що мали бути в майбутній цивільній владі. Генерал, певно, вірив у цілковитий успіх акції, розраховував на загальне повстання в Україні (а що Похід і попередня підготовка до такого повстання йшли паралельно — в тому нема сумніву, про це сьогодні твердять також колишні учасники підпільного руху в Україні тих часів), тому генерал, мабуть, хотів мати готовий апарат під рукою для перебрання влади в Україні. Можливо також, що генерал забагато вірив ревеляціям Центрального Повстанчого Комітету про розміри організаційної підготовки до загального повстання. У всякому разі, пані Павлушкива, племінниця С. Єфремова, у збірнику СВУ - СУМ пише, що ніколи в історії української визвольної боротьби всенародне повстання не підготовлялося так широко й дбайливо, як у 1921 році. Загальна повстанча акція одночасно по всій Україні намічалась на осінь 1921 року під час запланованого рейду ген. Тютюнника, відомого під назвою Другого Зимовою Походу (Листопадового Рейду). Але зрадницькі дії Заярного, Нестеренка й інших прирекли заплановане повстання на невдачу. Центральний Повстанчий Комітет уже

був зліквідований більшевиками, коли почався Похід, що ген. Тютюнник довідався про це, але відкликати Похід вже не міг, бо було запізно.

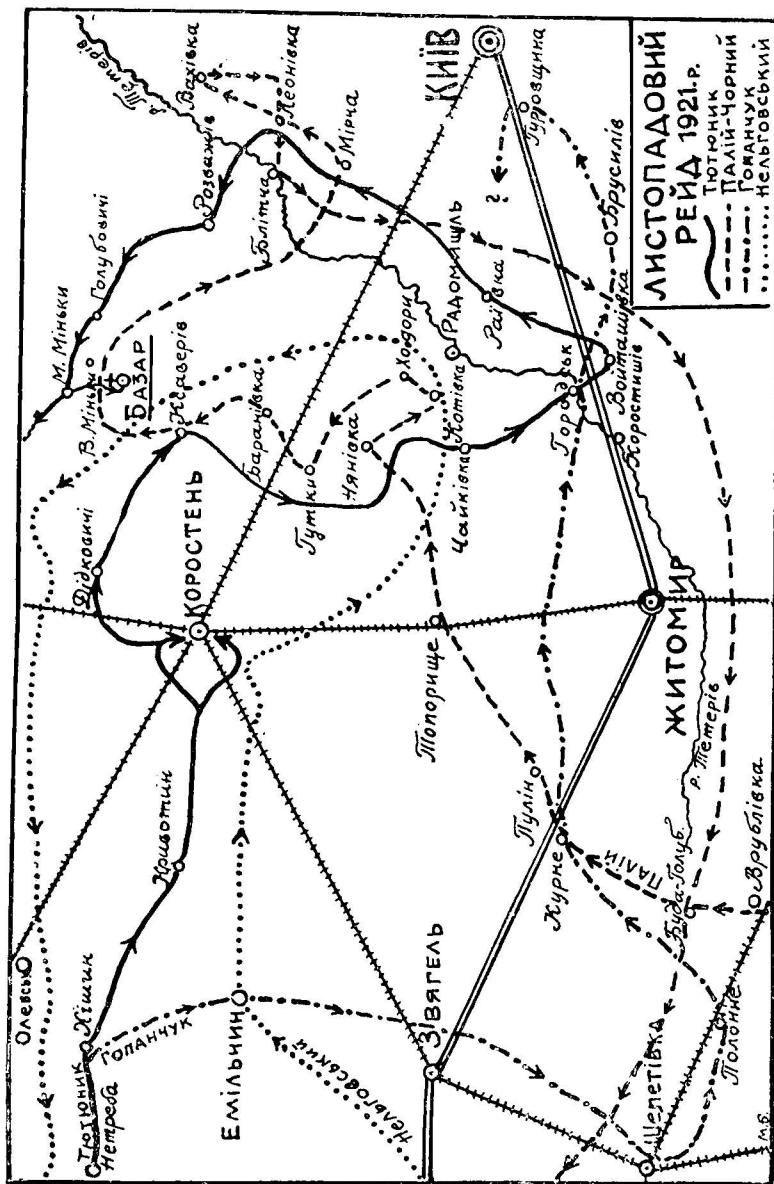
Як би там не було, Листопадовий Рейд (Другий Зимовий Похід) був доказом патріотичного вияву духа українців - козаків, з одного боку, і виявив антикомуністичні настрої селян на рідних землях, з другого. І в цьому його вартість.

Не зазнавши в поході ні однієї поразки, 4-ий Київський кінний полк своїми босними діями у Листопадовому Рейді вписав славетну сторінку до історії українського війська взагалі і частин, що брали участь у поході, — зокрема.

Історія знає багато прикладів героїчних дій в житті багатьох народів: згадаймо хоч би Термополі в історії греків, — але не знає випадку, щоб вояки йшли в похід проти багато численішого і до зубів озброєного ворога — без зброї і відповідного виряду, в надії, що все потрібне вони здобудуть від ворога і його ж зброєю його битимуть. Цим українські козаки засвідчили свій гарячий патріотизм, відвагу й довір'я до свого командування.

45 літ минуло від тих вікіопомнищ подій, але український народ ніколи не забув лицарів, що свідомо йшли на смерть в обороні своєї Батьківщини і там, як вірні її сини, склали свої голови...

(кінець)

Мала Листопадового Рейду. —— позначення маршів пор. Гонанчука, що мав такі завдання, як і ген. Нелговський, але відійшов менший — всього 20 літдей. Зник десь в околицях Києва.

ЗМІСТ

Дещо про автора.....	5 стор.
П.П.Ш.- Партизансько-Повстанчий Штаб.....	7 "
У Копичинцях.....	13 "
"Ножі свята".....	17 "
"Гей, бурлака молоденький".....	23 "
Згарок.....	27 "
Під Авратином.....	31 "
Шукаючи зв"язків з Тютюнником..	39 "
Зачароване коло.....	42 "
Останні дні в Україні.....	48 "
Наміри Тютюнника після походу..	51 "
Замість післяслова.....	52 "

Ілюстрації:

Микола Старовійт - автор спогадів.....	4 стор.
Ген.Юрко Тютюнник.....	11 "
Сотн.Леонід Перфецький.....	16 "
Полк.Сергій Чорний.....	18 "
"Ножі свята".....	21 "
"Згарок".....	29 "
"Під Авратином".....	36 "
"Прощання з от.Орликом".....	47 "
/Всі чотири останні ілюстрації - мал.Л.Перфецького/	
Мапа Листопадового Рейду.....	54 "